

**КРАЄЗНАВЕЦЬ О.В. ВАСИЛЬЄВ:
ПІД ВПЛИВОМ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО**

У статті на основі аналізу взаємостосунків Д.І. Яворницького з краєзнавцем О.В. Васильєвим висвітлюється творча лабораторія історика, його вплив на краєзнавчий рух і формування історичної свідомості у представників різних верств українського суспільства наприкінці ХІХ ст.

Ключові слова: Д.І. Яворницький, О.В. Васильєв, краєзнавство, творча лабораторія історика, історична свідомість.

В статті на основі аналізу взаимоотношень между Д.И. Яворницким и краеведом А.В. Васильевым раскрывается творческая лаборатория историка, его влияние на развитие краеведческого движения и формирование исторического сознания у представителей различных слоёв украинского общества в конце ХІХ в.

Ключевые слова: Д.И. Яворницкий, А.В. Васильев, краеведение, творческая лаборатория историка, историческое сознание.

The article researches the relations between D.I. Yavornytsky and A.V. Vasylev, covers D.I. Yavornytsky's creative laboratory, his influence on the regional studies and formation of the historic consciousness among the various of Ukrainian society in the end of the 19th century.

Keywords: D.I. Yavornytsky, A.V. Vasylev, the creative laboratory, the regional studies, the historic consciousness.

У дослідженнях «людського виміру» в інтелектуальній історії одним з ефективних є біографічний підхід. Сутність такого підходу міститься у нерозривному зв'язку між життям і творчістю особистості [2; 10]. При цьому важливе значення приділяється дослідженню міжособистісних стосунків, що дозволяє глибше й повніше висвітлити життя і творчість не тільки центральної особистості, котра є об'єктом дослідження, але й тих осіб, з якими ця особистість перебувала у різних формах комунікації.

В даному повідомленні розглядаються стосунки видатного українського вченого, дослідника історії запорозького козацтва академіка Д. І. Яворницького із зовсім нині невідомою особою – О.В. Васильєвим, якого ми визначаємо як краєзнавця. Основним джерелом у висвітленні цього сюжету нам слугували епістолярні джерела. На жаль, збереглася лише одна складова листування, а саме – листи О.В. Васильєва до Д.І. Яворницького.

Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940) являв собою неординарну масштабну особистість, яскраву й неповторну індивідуальність, яка «притягувала» до себе й яка мала безумовний талант спілкування, про що яскраво свідчить листування вченого. Переважна частина епістолярної спадщини Д.І. Яворницького (понад 6000 листів) зберігається в Дніпропетровському національному історичному музеї [4]. Третина цього епістолярію вже введена до наукового обігу шляхом корпусної серійної публікації [5; 6; 7; 8], завдяки чому в бібліографії життя і творчості Д.І. Яворницького значним є комплекс статей, присвячених висвітленню

міжособистісних стосунків історика з представниками різних соціальних, професійних, вікових та інших категорій тогочасного суспільства [9, с. 114-120]. Найбільш повно здобули висвітлення стосунки Д.І. Яворницького з В.Б. Антоновичем, В.О. Бідновим, К.О. Білиловським, М.В. Вороним, В.П. Гегелом, Б.Д. Грінченком, П.А. Козирем, М.Ф. Комаровим, М.М. Коцюбинським, М.Л. Кропивницьким, В.В. Куриловим, В.М. Леонтовичем, М.В. Лисенком, Я.П. Новицьким, Оленою Пчілкою, Н.Д. Полонською-Василенко, М.С. Пронченком, І.Ю. Рєпіним, А.С. Синявським, М.Є. Слабченком, О.Г. Сластьоном, І.М. Трубою, П.Ф. Тушканом, М.М. Федоровим, В.К. Чапленком, С.М. Шубинським та ін.

Під час підготовки до видання чергового, 5-го випуску збірки «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького» нашу увагу привернув комплекс листів до Д.І. Яворницького Олексія Васильовича Васильєва, який на момент листування обіймав посаду управляючого маєтком поміщиків Синельникових у селі Іванівському Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Цей комплекс містить 15 листів, хронологічний діапазон яких охоплює період з 1884 р. до 1889 р. включно [3]. Листи відзначаються великим обсягом і змістовністю. В їх основі – творче наукове спілкування, ініціатором якого виступив Д. І. Яворницький.

Безпосереднє знайомство Д.І. Яворницького з О.В. Васильєвим відбулося, ймовірно, у червні 1884 р., коли Дмитро Іванович готувався до VI Археологічного з'їзду, що мав відбутися у серпні 1884 р. в Одесі. Це був другий рік активних досліджень молодого вченого на Півдні України, де він провадив комплексні етнографічно-археологічні дослідження на Катеринославщині та Херсонщині, в тому числі в маєтку Андрія Михайловича Миклашевського (1814-1905) у с. Ворона, у Федора Івановича Михєєва на хуторі Богодар в Олександрівському повіті. Найбільш цікавими виявилися дослідження у Вороні. Саме їх результати репрезентував Д.І. Яворницький на Археологічному з'їзді в Одесі й здобув визнання маститих вчених. «Газеты курят [фимиами], графы, князья и профессора ищут знакомства», – писав він олександрівському приятелю Я.П. Новицькому [8, с. 150].

Комплексний підхід Д.І. Яворницького, який він застосував до висвітлення історії запорозького козацтва, передбачав детальне дослідження регіону колишнього Запорозжя, в тому числі історико-географічного та історико-топографічного аспектів. Треба було обстежити значну територію, виявити картографічні, фольклорні, етнографічні й писемні джерела, укласти карти, намалювати плани географічних об'єктів, записати перекази, легенди, пісні про цю місцевість і про події, що тут відбувалися. Одному дослідникові за короткий термін здійснити це було неможливо. Й тому Д.І. Яворницький до своїх комплексних досліджень залучав місцевих мешканців, серед яких були не тільки технічні виконавці (копачі, землеміри), але й творчі помічники, які записували фольклор, розшукували документальні джерела, маловідомі чи рідкісні видання, сповіщали про місця зберігання тих чи інших пам'яток тощо. Більше того, вченому вдалося знайти (залучити) й таких шанувальників

місцевої старовини, які долучилися до виготовлення карт і планів тих чи інших географічних об'єктів. Таких помічників Дмитро Іванович знаходив серед земських діячів, поміщиків, міської та сільської інтелігенції, передусім вчителів, статистиків, лікарів, священиків, управляючих маєтками, простих селян та ін. Особливе значення мали місцеві старожили. Одним з таких плідних творчих помічників вченого у початковий період його діяльності виявився саме управляючий О.В. Васильєв. Він вразив Д.І. Яворницького своїми неабиякими знаннями місцевої топографії й людності, захопленням історією рідного краю, щирим бажанням допомогти історикові в його дослідженнях. Йому не випадково, що, повернувшись з розкопок до Харкова, Д.І. Яворницький вже 20 липня 1884 р. надіслав Олексію Васильовичу листа з конкретними запитаннями. Так розпочалася їхня «бесіда на відстані», що «доповнювалася» безпосередніми зустрічами в Іванівському та Петербурзі, подорожами місцями колишнього Запорозжя.

Листи О.В. Васильєва містять біографічні дані про автора і його родину, історію і генеалогію родини Синельниковим (у яких він служив) та їх сусідів – поміщиків Іваненків. О.В. Васильєв був місцевим старожилом, уродженцем с. Миколаївка (поблизу Ненаситецького порогу), яке належало нащадкам правителя Катеринославського намісництва Івана Максимовича Синельникова (1741-1788). Батько О.В. Васильєва був росіянин, мати – українка. Сам Олексій Васильович вважав себе українцем. Свою дружину він репрезентував як «без примеси малороску». Подружжя мало двох синів і двох дочок. Син Михайло навчався на природничому факультеті Харківського університету, другий син, Андрій, був живописцем, навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, брав участь у конкурсах, мав нагороди за свої художні твори. Один зять О.В. Васильєва – священик Губенко походив із запорозьких козаків, інший зять – архітектор Огієнко також був козацького роду.

Даних про освіту О.В. Васильєва виявити не вдалося. Проте листи свідчать, що він був людиною досить освіченою, ерудованою, із здібностями, великим творчим потенціалом і наснагою, багато читав, виписував місцеву і центральну періодику. В листах йдеться про такі часописи, як катеринославські газети «Днепр», «Степь», «Харьковские губернские ведомости», журнал «Киевская старина» та ін.

На початку 1860-х рр. О.В. Васильєв переїхав з Миколаївки до Іванівського (Мелітопольського пов. Таврійської губ., зараз – с. Іванівка Запорізької обл.), де обійняв посаду управляючого маєтком, тобто, на момент знайомства з Д.І. Яворницьким (1884) він перебував управляючим в цьому маєтку понад 20 років. Село Іванівське було назване на честь згадуваного вище І.М. Синельникова і дісталася у спадок спочатку його синові, майору Василю Івановичу Синельникову (бл. 1775 – р. с. невід.), а потім онукові, генерал-майору Івану Васильовичу Синельникову (1799-1869). Після смерті останнього (1869) Іванівським володіла його удова Марія Олександрівна Синельникова (уроджена Пенхаржевська; р. н. невід. – 1901). Вже на початку ХІХ ст. Іванівське було досить великим селом. В ньому налічувалось 115 селянських дворів, 317 людей чоловічої статі й 282 – жіночої статі [17, с. 222.].

На момент знайомства з Д.І. Яворницьким (червень 1884 р.) О.В. Васильєв вже знав про молодого дослідника з його статей, надрукованих у 1883-1884 рр. в газеті «Харьковские губернские ведомости» [11] і журналі «Киевская старина» [12; 14; 15]. А у квітні – травні 1884 рр. катеринославська газета «Днепр» опублікувала 4 лекції «Про запорозьких козаків» [15], які Д.І. Яворницький прочитав у Харкові. Ймовірно, О.В. Васильєв вже чув про дослідження Д.І. Яворницького на Запорожжі, що їх розпочав молодий історик на Півдні України ще у 1882 р.

Деякі листи О.В. Васильєва (чудового знавця місцевості, де він народився і мешкав) являють собою своєрідні статті історико-топографічного і фольклорного характеру, з детальним описом місцевості (берегів, порогів Дніпра, його припливів та островів, балок, озер тощо), з поясненням походження назв мікро-топонімів та мікро-гідронімів, з відтворенням місцевих переказів і розповідей старожилів. В листах подається опис островів Гійного, Варавина, Секавина, Бабичева (Тимчихина), Шовкового (Обрізного) та ін. Від старожилів села Іванівського О. В. Васильєв записав розповідь запорозького козака Самарського, який за спротив царському уряду під час розмежування запорозьких земель був покараний і засланий до Сибіру, а після повернення останні роки свого життя мешкав на острові Гійному. Цей Самарський розповідав, що усі місцевості зберегли в своїх назвах імена чи прізвиська запорозьців, що тут мешкали. Так, в Паліївщині жив Палій, в Козіївщині – Козій, в Головці – Головка, узвіз Таранців був названий на ім'я запорозьця Таранця. А річка Конка тоді мала інше річище [3, Арх.-12023]. Одночасно О.В. Васильєв із сумом відзначив, що сучасні назви островів пізнішого походження, а колишні – запорозькі назви, на жаль, не збереглися [3, Арх.-12024].

На особливу увагу заслуговують плани місцевостей, складені О.В. Васильєвим особисто і за допомогою синів Михайла та Андрія. Таких планів (у додатку до листів) збереглося чотири: «План Ивановских плавень Александровского уезда Екатеринославской губернии и побережья по левую сторону реки Конки, Мелитопольского уезда Таврической губернии», «План островов по Днепру (от острова Бабычева до острова Секавина)», «План р. Днепра с притоками, островами, плавнями от имени Ивановского (Синельниковой) до владений Тарасовской экономии Струкова и Благовещенской экономии помещика Иваненка» [3, Арх.-12023, 12026, 12027, 12036] і кольоровий план розташування запорозьких могил вздовж узбережжя річки Ушкалка. На останньому плані – віршовані надписи українською мовою: «Великий луг колись був батько своїм дітям запорожцям»; «Степь колись була мате своїм дітям запорожцям»; «Край бережка у затишку, де вьязутьця човни, там три верби схилилися мов журятьця вони... Стою і я край бережка, шумить вода, біжить... Як хороше, як весело на білім світі жить. Чого ж у мене серденько і мліє, і болить?!...». При складанні цих планів О.В. Васильєв використовував старі, так звані, геометричні плани, які зберігалися в родинному архіві Синельникових. При цьому, як він зазначив в листі, «всё в

натуре акуратно перемерено и удовлетворительно», за допомогою сина Андрія (художника), нанесено на план (в масштабі: 100 сажнів в англійському дюймі) [3, Арх.-12036].

Епістолярій О.В. Васильєва містить також відомості стосовно представників місцевого дворянства, про їх землеволодіння, генеалогічні зв'язки тощо. Зокрема, згадується Григорій Данилович Тарновський, маєток якого знаходився у 17 верстах вище с. Іванівського. Поряд з Іванівським була розташована Благовіщенська економія поміщика Михайла Мусійовича Іваненка, який був одружений з Наталією Михайлівною Катковою. О.В. Васильєв підтримував добрі стосунки з М. М. Іваненком та управителем його економії Піотровським [3, Арх.-12026, 12027]. Досить детально розповів О.В. Васильєв про тяжбу між спадкоємцями Івана Васильовича Синельникова (1799-1869). Ініціював цю тяжбу з генеральшею Марією Олександрівною Синельниковою (удовою І.В. Синельникова) її зять дійсний статський радник Віктор Никодимович Ковалевський (чоловік Софії Іванівни Синельникової; 1840 – ?). Згідно з заповітом І.В. Синельникова, с. Іванівське мало перебувати у довічному володінні його дружини – М.О. Синельникової. Проте В.Н. Ковалевський вимагав негайного розподілу цієї маєтності. Справа, до вирішення якої був залучений і управляючий маєтком О.В. Васильєв, тяглася кілька років. Нарешті, навесні 1889 р. відбувся розподіл. Іванівське надійшло у володіння Софії Іванівни Ковалевській пополам з її сестрою Марією Іванівною Герценвиц, за вилученням 600 десятин на користь ще однієї сестри – Ольги Іванівни Леонової. Уся рухомість залишалася власністю генеральші М.О. Синельникової [3, Арх.-12035].

Завдяки О.В. Васильєву стає відомим факт благодійницької діяльності О.І. Леонової (уродженої Синельникової) стосовно Є.К. Гербек – власниці 1-ої жіночої друкарні в Москві [3, Арх.-12037], в якій пізніше був надрукований 1-й том 2-го видання монографії Д. І. Яворницького «История запорожских козаков» (М., 1900). Додамо, що Д.І. Яворницький приятелював і листувався з О.І. Леоновою (мешкала в Катеринославі й Києві).

Інформація та джерела, що їх постачав Д.І. Яворницькому О.В. Васильєв, виявилися настільки значущими, що Дмитро Іванович не тільки використав їх у своїх монографіях, але й зазначив ім'я О.В. Васильєва, зокрема, у першій своїй монографії «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» (СПб., 1888), у передмові до «Нарисів з історії запорозьких козаків та Південної України» [17, с. 213-214]. У нарисі, присвяченому І.М. Синельникову, вчений опублікував текст спеціального геометричного плану с. Іванівського, який надіслав йому О.В. Васильєв [17, с. 222]. Як «джерело» інформації, О.В. Васильєв згадується й у монографії Д.І. Яворницького «Вільності запорозьких козаків» (СПб., 1890). Для цієї книги він надав інформацію етимологічного характеру, за допомогою якої пояснювалися назви топонімів та гідронімів Придніпровського краю, наводилися легенди та перекази, що їх записав О.В. Васильєв від старожилів, в тому числі й переказ про шматок бурштину у п'ять вершків, який був знайдений поблизу Ненаситецького порогу ще за часів, коли цією землею володів В.І. Синельников. Цей бурштин

В.І. Синельников відправив у подарунок своєму родичу (з боку матері) – відомому російському поетові Г.Р. Державіну (1743-1816), який зробив з цього каменю чайний комплект (блюдечко й чашечку) [18, с. 58]. В книзі подається топографія с. Іванівського, яке розташоване «в шести верстах вище від острова Гійного на лівому березі Дніпра», а трохи вище гирла Конки, там де закінчувався двір власника села, було велике городище, нижче котрого в піщаних кучугурах місцеві люди знаходили за часів О.В. Васильєва різні залишки старовини, зокрема: наконечники стріл і списів, дротики, деталі упряжі, ножі, прикраси для одягу, бронзові люстра, посуд тощо [18, с. 118]. Сам Олексій Васильович ще задовго до знайомства з Д.І. Яворницьким здійснив розкопки кургану, в якому знайшов кістки людини без голови, а весь одяг, в якому був похований померлий, перетворився на попіл [3, Арх.-12036].

О.В. Васильєв багато читав. Внаслідок знайомства з Д.І. Яворницьким його бібліотека поповнилася творами історика. Причому він був досить уважним читачем, особливо це стосувалося історико-топографічних розвідок Д.І. Яворницького, що їх О.В. Васильєв читав з «олівцем в руках», виявляв помилки та неточності, робив зауваження й виправлення, надавав поради [3, Арх.-12024, 12025]. До своєї місії помічника Д.І. Яворницького О.В. Васильєв поставився вельми відповідально. Полюбляючи точність і акуратність, він намагався дізнатися (зібрати дані) про той чи інший об'єкт, яким цікавився Д.І. Яворницький, максимум інформації, зібрати усі деталі й подробиці, для чого неодноразово перевіряв дані, робив уточнення, залучав до цієї роботи інших старожилів, землемірів, лісничих. [3, Арх.-12024, 12025]. Особливо активно і плідно користувався О.В. Васильєв допомогою своїх синів – природознавця Михайла та живописця Андрія.

О.В. Васильєв виявився людиною не байдужою до громадських справ, зокрема до проблеми охорони історичних пам'яток. Й поштовх у цьому він отримав від Д.І. Яворницького. Прочитавши в часопису «Киевская старина» статтю Д.І. Яворницького «Археологические раскопки» [16], Олексій Васильович згадав про розкопки кургану в селі Терпіння Михайлівського стану (в 17-ти верстах вище Мелітополя по річці Молочній), про «епідемію» в їхній місцевості на розкопки «могил» (так місцева людність називала кургани). О.В. Васильєв засуджував «чорну археологію», вважав її шкідливою для науки, він зазначав, що катеринославська газета «Степь» також негативно ставиться до цих розкопок дилетантів. Але О.В. Васильєв не просто констатував цей факт. Він пропонував конкретний крок у вирішенні даної проблеми, а саме – укласти мапу могил і курганів й висловлював припущення, що можливо ця мапа сприятиме зародженню поняття «о старом, былом, древнем житье-бытье кочевавших здесь, в нашем крае, народах» [3, Арх.-12026]. Тобто, йдеться вже про таку категорію як історична свідомість. Їй важливу роль в її формуванні О.В. Васильєв надавав історичним пам'яткам, їх збереженню й дослідженню. Як бачимо, О.В. Васильєв аналізує здобуту ним інформацію. Так, складаючи план курганів навколо с. Іванівського, він висловив припущення, що в цій місцевості «на колишньому тут узбережжі окремі групи курганів розташовані

якимось хуторами, поселеннями» [3, Арх.-12033]. Таким чином, в епістолярії О.В. Васильєва спостерігаються елементи теоретизування (рефлексії), що дає підстави констатувати «перехід» від звичайної історичної свідомості до наукової історичної свідомості.

Листування свідчить, що спілкування між Д.І. Яворницьким і О.В. Васильєвим мало творчий інтелектуальний зміст. В основі їхніх стосунків, з боку Д.І. Яворницького, був науковий інтерес вченого, його дослідницька зацікавленість. Проте й з боку О.В. Васильєва була не просто ввічлива відповідь на прохання тоді вже популярного на Придніпров'ї історика, але також щирий, захоплюючий інтерес до історії рідного краю й взагалі до історії України, велике задоволення від того, що він має можливість зробити хоча б мізерний внесок у загальнокорисну працю. В одному з листів О.В. Васильєв досить чітко визначив мотивацію свого ентузіазму у допомозі Д.І. Яворницькому: «Желательно, пока жив, хотя крупинку внести в общее сведение какой бы то ни было науки, чтобы, умирая, сознать и почувствовать – не даром жил, не даром землю бременил» [3, Арх.-12026]. Майже в кожному листі О. В. Васильєв підкреслював, що із задоволенням готовий «служити» Д.І. Яворницькому [9, Арх.-12023]. Дмитро Іванович був приємно вражений і вельми вдячний О.В. Васильєву за відповідальне ставлення до його прохань, за «фундаментальні» листи, насичені історико-топографічною інформацією. О.В. Васильєв заслужив з боку вченого «гарячу прихильність» до себе [9, Арх.-12028].

Незабаром їхні стосунки перетворилися на міцну дружбу. Вони були близькими духовно, тонко відчували природу. Обидва – романтики, поетичні натури, духовними цінностями для яких були Дніпро, степ-мати, луг-батько, козацькі пісні. Листи О.В. Васильєва рясніють художніми інтерполяціями про красу чарівного Дніпра, що «милує, навіть солодкі думи про минуле», де «козацька пісня хватає за серце» [9, Арх.-12028, 12029]. За словами О.В. Васильєва, саме тут, у серці колишнього Запорозжя, біля Дніпрових порогів, де зелений луг-батько, багато є над чим подумати, поміркувати, пережити серцем і розумом [9, Арх.-12031]. Це так співзвучно з думками Д.І. Яворницького, що їх він висловив у січні 1885 р. в листі до свого приятеля Якова Новицького: «Запорожье, запорожцы, Днепр, пороги, степь! Сколько в этих простых, мало сложных словах заключается для меня обаятельного, живого, увлекательного смысла! Если бы я мог вместить в своей груди широкую и далекую степь, если бы мог схватить в свои объятия говорливый низовой ветер, если б мог я сладким поцелуем слиться со своим Днепром, никакого другого наслаждения не хотел бы на земле. Выше, глубже этого счастья для меня не существовало бы» [5, с. 159].

За висловом О.В. Васильєва, він «прикипів» до Д.І. Яворницького, вважав його другом, рідною людиною «й по серцю, й по батьківщині», звертався до нього зі словами: «мій рідний козаче» [9, Арх.-12028], мріяв разом копати заповітні козацькі могили. Дмитро Іванович був бажаним гостем в родині О.В. Васильєва, де на нього з нетерпінням чекали, зачитувалися його творами, заслухувалися його розповідями про минуле рідного краю, про запорожців. Під

час проживання в Петербурзі (1885-1892) Д.І. Яворницький опікував сина О.В. Васильєва – Андрія, який навчався в Академії мистецтв. До Петербурга у справах і до сина навідувався й Олексій Васильович, де він зустрічався з Дмитром Івановичем. Ймовірно, що О.В. Васильєв мав нагоду брати участь у «суботках» (вечорах), що їх влаштовував в своєму петербурзькому помешканні Д.І. Яворницький і на які збиралися його приятелі – українські та російські діячі культури.

Резюмуючи, зазначимо особливу цінність епістолярних джерел для аналізу дружніх і творчих міжособистісних стосунків. Розглянуті тут листи О.В. Васильєва до Д.І. Яворницького висвітлили певні аспекти інтелектуальної праці обох кореспондентів, особливості творчої лабораторії видатного історика запорозького козацтва на першому етапі його творчого шляху, вплив дослідника на розвиток краєзнавчого руху на Півдні України і формування історичної свідомості у представників сільської інтелігенції України наприкінці ХІХ ст. Аналіз листів О.В. Васильєва підтверджує тезу (І. Лисяка-Рудницького та ін.) про те, що найсильнішими козацькі традиції були в регіоні колишнього Запорозжя, а головними їх хранителями були репрезентанти своєрідного суспільного прошарку сільської інтелігенції, в тому числі й управляючі маєтками, подібно О.В. Васильєву, що виявив себе в листуванні з фаховим істориком людиною освіченою, ерудованою, закоханою в історію рідного краю, в історію козаччини, знавцем топографії місцевого краю, його природи, фольклору, особистістю з великим творчим потенціалом, неабияким бажанням докласти зусиль на користь суспільству. О.В. Васильєву, як він і мріяв, вдалося зробити внесок у дослідження історії запорозького козацтва і місцевого краю, у збереження історичних пам'яток і формування джерельної бази для української історіографії. О.В. Васильєва по праву можна вважати краєзнавцем-аматором. І в цьому доленосну роль відіграв Д.І. Яворницький.

Бібліографічні посилання:

1. Абросимова С.В., Журба О.И. Эпистолярное наследие академика Д.И.Яворницкого как объект археографического исследования / С.В. Абросимова, О.И. Журба // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Д.: ДГУ, 1990. – С. 129 – 135.
2. Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) / В.М. Андреев // Укр. історичний журн. – 2007. – № 4. – С. 102 – 122.
3. Дніпропетровський історичний музей. ВР. Ф. 10. Арх.-12022 – 12036.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / Укладачі: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба. – Д.: Пороги, 1992. – 222 с.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д.: Гамалія, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького.

8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури.
9. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького / Вступна стаття до публ. Абросимової С. В., Василенко Н. Є., Перкової А. І. // Укр. історичний журн. – 2005. – № 5. – С. 114 – 165.
10. История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П. Репиной. – М., 2005.
11. Эварницкий Д.И. Топографический очерк Запорожья (отрывок из сочинения) / Д.И. Эварницкий. [Окремі відбитки із «Харьковских губернских ведомостей»]. 1883. – 1, 32 с.
12. Эварницкий Д. Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца / Д.И. Эварницкий // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – № 11. – С. 497 – 510.
13. Эварницкий Д.И. О запорожских козаках. 1-я – 4-я публичные лекции Д. И. Эварницкого / Д.И. Эварницкий // Днепр. – 1884. – 27, 29 апр., 6, 9, 11, 13, 16 мая. – №№ 47, 48, 51 – 55.
14. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских Сечей / Д.И. Эварницкий // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 4. – С. 589 – 608.
15. Эварницкий Д.И. Топографический очерк Запорожья / Д.И. Эварницкий // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 5. – С. 33 – 54; Т. IX. – № 6. – С. 177 – 200; Т. X. – № 7. – С. 392 – 422.
16. Эварницкий Д.И. Археологические раскопки / Д.И. Эварницкий // Киевская старина. – 1885. – Т. XII. – № 8. – С. 707 – 727.
17. Яворницький Д.І. Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України / Д.І. Яворницький // Яворницький Дмитро. Твори у 20 томах. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Т. 1. [Перше видання – 1889 р.]
18. Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Д.І. Яворницький // Яворницький Дмитро. Твори у 20 томах. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 14.04.2010 р.